

תעודה

צור תעודה חתום תורה בלמדי
(ישעיה ח, טז)

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות
ע"ש חיים רוזנברג

כו

מיתוס, ריטואל ומיסטיקה

מחקרים
לכבוד פרופ' איתמר גרינולד

עורכים
גדעון בוקק, רון מהגולין, ישי רוזן-צבי



אוניברסיטת תל-אביב • תשע"ד

הוועדה לפרסומים מדעיים

חיים א' כהן (יו"ר)

רונית מרוז

שלמה בונימוביץ

יובל שחר

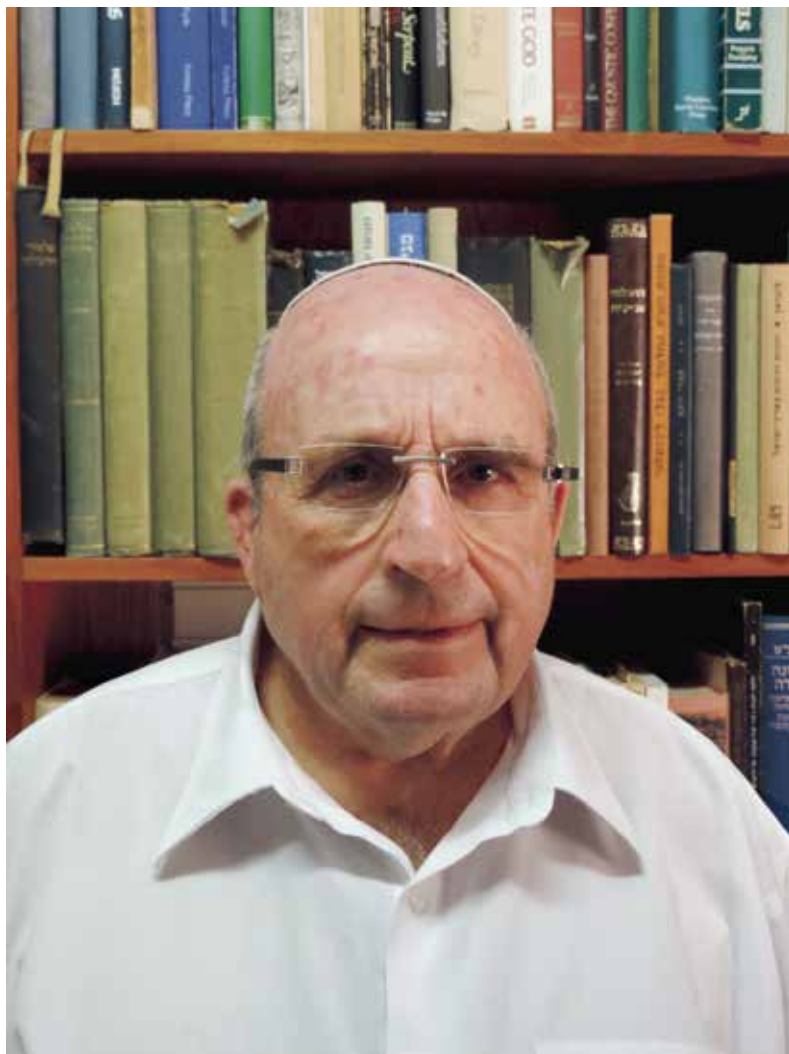
חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	ספר ראשון
עינונים במקרא, תשמ"ב-1982	ספר שני
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	ספר שלישי
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	ספר רביעי
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	ספר חמישי
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ה-1988	ספר שישי
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	ספר שביעי
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	ספר שמיני
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	ספר תשיעי
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	ספר עשירי
מחקרים במדעי האגדה, תשנ"ו-1996	ספר אחד-עשר
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	ספר שנים-עשר
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	ספר שלושה-עשר
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	ספר ארבעה-עשר
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	ספר חמישה-עשר
	ספר ששה-עשר -
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	שבעה-עשר
מדברים עברית, תשס"ג-2002	ספר שמונה-עשר
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	ספר תשעה-עשר
	ספר עשרים -
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות	עשרים-ואחד
חידושי זוהר - מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	ספר עשרים-ושניים
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	ספר עשרים-ושלושה
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	ספר עשרים-וארבעה
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	ספר עשרים-ואחמישה

עריכת לשון והכנה לדפוס: אביבה פלדמן

מסת"ב: 7-05-7456-965-978



כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל-אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל-אביב
נדפס בדפוס צדוק-קינן



פרופ' איתמר גרינולד

תוכן העניינים

9	גדעון בוהק, רון מרגולין וישי רוזן־צבי הקדמה
15	גדעון בוהק פרופסור איתמר גרינולד: מהאפוקליפטיקה אל המיסטיקה, ממדעי היהדות אל מדעי הדתות
	המיתוס וגלגוליו
31	שרה קליין־ברסלבי פירוש הרלב"ג לדמות הנחש בסיפור גן העדן
73	ישראל קנוהל אוליכומי וארמילוס, גלגוליו של מיתוס חורי באפוקליפסה היהודית
85	דלית רום־שילוני "ארמי אבד אבי" – האמנם? על מחלוקת פנים־מקראית בשאלת מיתוס האב המשותף
137	רון מרגולין פניו השונים של המיתוס היהודי: מן המקרא ועד להפנמתו הרעיונית בחסידות
250	Moshe Idel Mircea Eliade: Androgyne, Totality, and Reintegration
	מיתוס והיסטוריה
253	אהוד קריניס גלות עם ישראל והיעדרות האמאם המשיח השיעי – היבטים השוואתיים (יהודה הלוי ומחברים שיעים־אמאמים מוקדמים)

- 307 מיכאל ב. מאך
**משקיעה לזריחה? לשינויי תפיסת המשיחיות היהודית
בעת העתיקה**
- 361 ישי רוזן־צבי
הופעת הגוי בספרות חז"ל
- מיתוס וריטואל**
- 441 אדם אפטרמן
**"קשר תפילין הראה לעניו תמונת ה' לנגד עיניו":
גלגולה של תמונה מדרשית בראשית הקבלה**
- 481 שמואל לואיס
מיתוס וחשיבה מדרשית: גסות הרוח וענווה
- 521 שרגא בר און
"גורל (המיוחס ל)הגר"א" – על שימושים מנטיים בתורה
- מיתוס ומיסטיקה**
- 585 רות קרא־איבנוב קניאל
לבעור מאהבה: מעשה נדב ואביהוא כריטואל ארוטי אוניו־מיסטי
- 655 גדעון בוהק
קטעים חדשים מספרות ההיכלות מגניזת קהיר
- 671 מנחם לורברבוים
מיסטיקה מיתית ומיסטיקה שכלית
- 710 **תקצירים באנגלית**

הקדמה

מיתוס, ריטואל ומיסטיקה במקורות היהדות ובדתות העולם הם מוקדי עניינינו המחקרי של פרופ' איתמר גרינולד קרוב ליובל שנים. ספר זה מבטא את הוקרתם של משתתפיו לחוקר רב-תחומי ופורץ דרך, מורה וחבר ובו כונס מגוון רחב של מאמרים, העוסקים באותם מוקדי מחקר. בסקירה הקצרה שלהלן ברצוננו לסכם את עיקרי הטיעונים העולים בהם ולהבליט את הדרכים בהן הם מתכתבים עם עבודתו ומחקריו של פרופסור גרינולד. החוקרים המשתתפים בכרך זה התבקשו להתמודד עם מחקריו של גרינולד, הן בהיבטים התמטיים הן בהיבטים המתודולוגיים, וגיוונם של המחקרים מלמד על עושר תחומי עיסוקו של בעל היובל. כפי שמעיד שמו של הספר, נפרסים המחקרים על פני תחומי דעת שונים שקשורים למיתוס, לריטואל ולמיסטיקה, החל מן המקרא והמשך בספרות חז"ל וספרות ימי הביניים ולאחריה. המחקרים השונים שבים ועוסקים בממשקים שבין שלושת אלה, ממשקים אשר הם שעמדו במוקד מחקריו השונים של גרינולד מראשיתם ועד היום הזה.

מאמרה של שרה קליין-ברסלבי עוסק במיתוסים, וליתר דיוק בסיפור המקראי על אדם, חוה והנחש, כפי שפורש בידי לוי בן גרשון (הרלב"ג). לשיטתו של רלב"ג היו אדם וחוה דמויות היסטוריות, אולם הנחש הוא אלגוריה של כוח הדמיון האנושי. במאמרה, בוחנת קליין-ברסלבי את הדרך שבה הרלב"ג מצדיק את הקריאה הזו של הסיפור המקראי ואת דרכו בפרשנות דמותו של הנחש, ומתמקדת בתפיסתו את כוח המדמה. תפיסה זו הושפעה עמוקות מכתבי אריסטו, שהגיעו לידי הרלב"ג באמצעות כתביו של אבן רושד. כמו במקומות אחרים בפרשנות המקרא שלו, גם כאן הרלב"ג מניח שהרעיונות הפילוסופיים המשוקעים במקרא עולים בקנה אחד עם אלו של אבן רושד, ולפיכך ניתן להשתמש בכתביו של הפילוסוף המוסלמי כבסיס לפרשנות המקרא.

ישראל קנוהל, במאמרו, בוחן מוטיב יוצא דופן באפוקליפסה היהודית-ביזנטית ספר זרובבל. בין שאר התיאורים והדימויים בספר זה, בולט התיאור של פסל האבן בעיר רומא של אישה יפה, הנבעלת בידי בליעל, שטן, ויולדת את ארמילוס הרשע, אויבו של המשיח. מוטיב זה של מנהיג רשע, הנולד מתוך זיווג של אלוהות שלילית ואבן, מופיע כבר בטקסט החורי "השיר של אוליכומי". טקסט זה השפיע כנראה כבר על ספר דניאל ושב והשפיע כמעט אלף שנה מאוחר יותר גם על ספר זרובבל. כך

חושף קנוהל פרק עלום במערכת הקשרים הסמויים בין המיתוס מן המזרח הקדום לבין ספרות הבית השני והאפוקליפסה המאוחרת, מערכת קשרים שעל הארת טיבה טרח גרינולד במחקרים שונים.

גם מחקרה של דלית רום-שילוני עוסק במיתוס מקראי. "ארמי אוכד אבי" אומרים בני ישראל בשעה שהם מביאים את הביכורים לבית המקדש (דברים כו, א), וכך מצביעים על מוצאם המשותף. התואר "ארמי" היווה בעיה בעולמם של הסופרים המקראיים, ורום-שילוני מצביעה על ההבדלים בין המסורות המקראיות השונות, הנוגעות למוצאו של יעקב אבינו. מצד אחד, מופיעה במקרא הדגשה של מוצאם הארמי של בני ישראל, המבחינה אותם (לטובה) מתושביה של ארץ כנען, ומצד שני, בני ישראל מתרחקים מבני העם הארמי, והפרידה מודגשת בסיפורים של יעקב ולבן. את ההבדל בין היחס ל"ארמיותו" של יעקב לבין "ארמיותם" של בני ישראל יש להבין על רקע התפתחותו ההדרגתית של מיתוס המוצא הלא-כנעני של עם ישראל, מהמאה השמינית ואילך.

רון מרגולין פותח את מאמרו בדיון מחדש בעמדותיהם של משה אידל ויהודה ליבס בסוגיית המיתוס בקבלה ומקורותיו המקראיים והמדרשיים. בעקבות איתמר גרינולד ובניגוד לעמדתו של שלום רוזנברג הוא מחזק את עמדותיהם של שני הראשונים באמצעות דיון באופיו המיתי של פולחן הקרבנות המקראי ובאופיים המיתי של אחדים מהסבריו במדרשי חז"ל. מאידך, מרגולין חולק על הכפפתו של המיתוס היהודי לזה הפגאני ומציע לראות את הנתון המוסרי שבמקרא כחלק אינטגרלי מן המיתוס היהודי. בהמשך מציג מרגולין תיאוריית מיתוס אלטרנטיבית, המצרפת תיאוריות מיתוס שונות, ומדגים אותה באמצעות מעקב דיאכרוני אחר התפתחותו של מיתוס גן-ערך מן המקרא ועד להפנמתו במחשבת החסידות בשלהי המאה השמונה-עשרה ובראשית המאה התשע-עשרה.

משה אידל, במאמרו, סוקר את התפתחות חשיבתו של מירצה אליאדה, גדול חוקרי הדתות במאה העשרים, ומתמקד בשימושו של אליאדה במוטיב האנדרוגינוס. אידל משתמש בכתביו האקדמיים, הספרותיים והאוטוביוגרפיים של אליאדה כדי לשחזר את תולדות התעניינותו האישית והמחקרית ברעיון של דמות הזכר-נקבה המשלבת בתוכה את כל הניגודים ומתגברת עליהם. כן בוחן אידל באופן ביקורתי את השימוש שעשה אליאדה במקורות יהודיים (אותם לא תמיד הבין כהלכה), לביסוס טענתו בדבר האוניברסליות של ארכטיפ זה.

מאמרו של אהוד קריניס חורג מתחומי מחקרו של איתמר גרינולד, שעסק בספרות היהודית והנוצרית, לעבר הספרות היהודית-ערבית והמוסלמית בימי הביניים. בכך הוא מבקש לתרום להבנת היחסים המורכבים שבין מיתוס, תאולוגיה והיסטוריה. במאמרו, משווה קריניס את הגותו של יהודה הלוי להגותם של כותבים מוסלמים

שיעים מהמאה העשירית ומאיר באור חדש את הגותו של יהודה הלוי. לטענתו, הן ההוגים השיעים הן יהודה הלוי ראו באירועי ההיסטוריה – היעלמותו של האימאם השיעי וגלותו של עם ישראל בהתאמה – אתגר תאולוגי מכריע. בשני המקרים, ההתפתחויות ההיסטוריות פורשו כהוכחה לכך שנוכחותו של האל בהיסטוריה פחותה בהרבה ממה שהייתה אמורה להיות. כמצב זה, דווקא התמשכותם של תהליכי הביניים – האמונה בהמשך קיומו של האימאם הנעלם והמשכיותו של העם היהודי – משמשים כהוכחה האחרונה לנוכחותו של האל בעולם.

מיכאל מאך דן במאמרו ביחסים בין הספרות האפוקליפטית של הבית השני וספרות חז"ל, נושא שהעסיק את גרינוולד רבות. מאך בוחן את גלגולי הרעיון המשיחי ומראה כי חלה מהפכה בנושא זה במעבר מספרות הבית השני לספרות חז"ל. בספרות המוקדמת משמשת המשיחיות כתמה ביקורתית, היוצאת כנגד הממסד הן בפניו הלאומיים (האליטות השליטות) הן בפניו הדתיים (המקדש), ואילו בספרות חז"ל הפכה המשיחיות ללאומית וממסדית. מתוך טיפולוגיה זו מציע מאך בחלקו השני של המאמר קריאה חדשה בחיבור עזרא הרביעי. בעוד שהמחקר רואה בדרך כלל בחיבור זה עדות לדעיכתה של הספרות האפוקליפטית, מציג אותו מאך כחיבור סיפי, כזה הנמצא בתחום הביניים בין הכיתיות, המאפיינת את היצירה המוקדמת, ללאומיות, המאפיינת את זו המאוחרת.

ישי רוזן-צבי עוסק גם הוא בספרות חז"ל, הפעם מזווית היסטורית. הוא שואל מתי ומדוע הומצא המונח "גוי" כשם כללי לכל מי שאיננו יהודי. לכאורה, זהו מונח מובן מאליו ולכן לא זכה עד כה לתשומת לב מחקרית, גם כאשר שאלת יחסם של חז"ל לגויים שבה ועלתה בספרות המחקרית מהמאה התשע-עשרה ואילך. יתירה מכך, המונח "יהודי" והמונח היווני Ioudaios זכו לניתוחים מעמיקים בשנים האחרונות והמונח "גוי" נותר מחוץ לדיון זה. במאמרו, מבקש רוזן-צבי להראות שהמעבר מן המונח המקראי "נוכרי" למונח החז"לי "גוי" אינו רק חילוף טרמינולוגי, אלא שהוא חלק ממהפכה רחבה יותר בתפיסה העצמית היהודית ובה בעת גם בתפיסת כל מי שאיננו יהודי.

אדם אפטרמן מתמקד בגלגוליו של מוטיב מיתי אחד בספרות היהודית, מחז"ל ועד הקבלה: המיתוס התלמודי הנועז על התפילין שבראשו של הקב"ה, ועל קשר התפילין שמאחורי ראשו של האל, שאותו, על פי המדרש, ראה משה בהתגלות שבנקרת הצור (שמות לג, כג). מיתוס זה עורר עניין רב במסורת הפרשנית היהודית בימי הביניים. היו מי שהתנגדו לתיאור האנתרופומורפי של האל, אולם היו גם מי שנאחזו בתיאור זה כמוצאי שלל רב ואף פיתחוהו בשלל דרכים. במאמרו בוחן אפטרמן את גלגוליה של מסורת זו מספרות חז"ל לפילוסופים, ובעיקר למקובלים,

בימי הביניים, ומשתמש בה ככלי להבנת עולמם התאולוגי והחזונית של הכותבים הרבים שעסקו בהרחבה במסורת זו.

מאמרו של שמואל (ריצ'י) לואיס מראה כיצד ניתן ליישם לשם חשיפת עולמם הערכי של חז"ל את רעיונותיו המתודולוגיים של איתמר גרינולד באשר ליחס בין מיתוס וריטואל. לואיס מתמקד בסיפורים ובדיונים בספרות חז"ל העוסקים בשאלת הענווה, ומנתח אותם לאור טענותיו של גרינולד בדבר היחס הסימביוטי שבין המיתוס והריטואל. במקרה זה, מראה לואיס כיצד סיפורי חז"ל על הענווה משקפים מיתוס של התנהגות אידיאלית, שהיא היא ה'ריטואל' המשתקף בהם ומתעצב באמצעותם. השומעים והקוראים של סיפורים אלו מוזמנים לדמיין את העולם מנקודת מבטו של האדם הענו, ולשחזר את המיתוס המשתקף בהם. הדיון מאפשר לראות את מרכזיותו וחשיבותו של המיתוס בכינון חיי היום יום, גם בהקשרים הנראים ממבט ראשון חברתיים או ערכיים ולא דווקא מיתולוגיים.

שרגא בר-און, במאמרו, עוסק בפרקטיקות של כישוף וגילוי עתידות, עניינים העומדים במוקד מחקריו של איתמר גרינולד. את עיקר תשומת ליבו מפנה בר-און לפרקטיקה מנטית הידועה כ"גורל הגר"א", ומנתח הן את הפרקטיקה עצמה הן את תולדותיה וגלגוליה בעולם היהודי. בין היתר הוא מנסה להבין מדוע יוחסה פרקטיקה זו לגאון מוילנה דווקא, ומציע שמקורו של ייחוס זה בטעות, הנובעת מהחלפת ר' אליהו אחד בר' אליהו אחר. הוא מנתח בקצרה פרקטיקה נוספת, שעיקרה השבעת שדים להופיע במראה, ומראה כי המדובר בפרקטיקה נוצרית שעברה 'ג'יור' מסוים בעבור המשתמשים היהודים.

מאמרה של רות קרא-איבנוב קניאל עוסק גם הוא בדרכו במתח שבין המשכיות ושינוי מהספרות היהודית של תקופת הבית השני וממדרשי חז"ל ועד לספרות הקבלה. במחקרה, מתמקדת המחברת בפירושים השונים לסיפור האניגמטי על נדב ואביהוא (ויקרא י, א-ג) מפילון וספרות חז"ל ועד לזהר ולמקובלי ימי הביניים. טענתה העיקרית היא כי בעוד שבפרשנות היהודית העתיקה פורש מותם של בני אהרן כמוות על קידוש השם, הרי שבספרות הקבלה בימי הביניים הפך הסיפור למופת לאיחוד מיסטי ואף ארוטי עם האל. נדב ואביהוא הפכו בספרות זו לדוגמאות ארכיטיפיות ליוזמה אנושית המעלה את האדם הבודד לעולמות העליונים, תוך שימוש באש ככלי בהשגת הטרנספורמציה. הרעיון של איחוד באש נובע מהרעיון, המופיע בספרות חז"ל, שבני אהרן רצו להוסיף אש על אש ומתיאוריו של פילון בדבר דבקותם באלוהים. דרשות עתיקות אלו המשיכו להתגלגל במסורת היהודית והנוצרית וחזרו והשפיעו על המסורות הקבליות בעיקר בכל הקשור לארוטיקה ולקידוש השם.

גדעון בוהק מתמקד בספרות ההיכלות, תחום שהעסיק את גרינולד רבות ושהוא תרם לו מחקרים חלוציים. במאמרו, מדגיש בוהק את חשיבותם של קטעי ספרות ההיכלות מגניזת קהיר, המשלמים את התמונה העולה מכתבי היד האירופאיים של ספרות זו, כפי שציינו כבר גרינולד, שפר ואחרים. כמו כן הוא מציע כאן מהדורה ראשונה של קטע גניזה חדש של ספרות ההיכלות, שהוא חציו השני של כפולת עמודים שחציה הראשון הוהדר כבר בעבר. בקטע החדש בולטים תיאורים נומינוזיים ואכסטטיים של המלאכים, המשרתים בעולמות העליונים, ובהם גם מספר מילים מומצאות שאינן מתועדות בכל מקור אחר. קטע זה מצטרף אל קטעי גניזה נוספים מאותו הקונטרס, ומאפשר את שחזורו של חיבור היכלות שלא היה מוכר עד כה. עובדה זו מוכיחה פעם נוספת את חשיבותם של קטעי הגניזה למחקרה של ספרות ההיכלות, ומצביעה על פתח רחב למחקר נוסף בנושא זה.

מאמרו של מנחם לורברבוים מתכתב עם נושא נוסף שאיתמר גרינולד עסק בו בהזדמנויות שונות, הוא היחס שבין הפילוסופיה והקבלה בימי הביניים. בניגוד לדעה המחקרית המקובלת, המבליטה את הניגוד שבין הפילוסופיה הרציונלית ובין הקבלה המיסטית, מבקש לורברבוים להראות כי שני זרמי הגות אלו נובעים ממקור משותף, הוא אמונת הייחוד. לאור הנחה זו, מתברר כי גם הפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ובעיקר זו שהושפעה מההגות הניאוראפלטונית של שלהי העת העתיקה ושל העולם המוסלמי, היא בעלת אופי מיסטי מובהק. ההבחנה, אם כן, איננה בין רציונליזם למיסטיקה, כי אם בין חשיבה מיסטית, שבמרכזה עומד המיתוס, וחשיבה מיסטית בעלת גוון אינטלקטואלי ואנטי-מיתי.

המחקרים המגוונים שבספר מאירים באור יקרות את ריבוי פניו של בעל היובל, ועוד יותר מכך את הקשרים הרבים שנטוים במחקריו בין תחומי הדעת השונים העומדים במוקד הספר: המיתוס, המיסטיקה והריטואל. דומה שיותר משתרם גרינולד לכל אחד ואחד מתחומים אלה, הוא תרם להבהרת מערכת הקשרים המסועפת, המורכבת והעשירה, ואם גם הסמויה מן העין, המתקיימת ביניהם.

בסופו של מבוא זה שהוא גם סופה של דרך ארוכה, שראשיתה ככנס לכבוד בעל היובל שנערך באוניברסיטת תל אביב בקיץ תשס"ח, אנו מבקשים להודות לכל העושים במלאכה: לשלמה בידרמן, דיקאן הפקולטה למדעי הרוח לשעבר, שותף לדרך וידיד נפש של גרינולד, שהיה מיוזמי הכנס והספר שבעקבותיו; לאייל זיסר, הדיקאן הנוכחי; לחיים כהן, ראש בית הספר לפילוסופיה; לקרן יניב על תמיכתם הנדיבה שאפשרה את הוצאתו לאור של הספר; לשרה ורד, מזכירת בית הספר למדעי היהדות, על הליווי הצמוד והמסור של הספר, עד להבאתו לידי גמר; ולאביבה פלדמן, עורכת הלשון, על שקדנותה וחריצותה, ועל שלא חסכה זמן וטורח

עד שצורתו של כל מאמר ומאמר הניחה את דעתה. אנו תקווה כי הספר המונח לפניכם הוא גמול הולם למסירותם של כל אלה.

גדעון בוחק, רון מרגולין, ישי רוזן-צבי